

Валерій Климов

СВЯТИТЕЛЬ З УКРАЇНИ ДИМИТРІЙ ТА ЙОГО КНИГА ЖИТІЙ СВЯТИХ

У статті робиться одна з перших у вітчизняному книгознавстві спроб осмислити значимість славнозвісної праці святителя Димитрія (Д. Туптала) Книги житій святих на тлі церковно-релігійних та національно-культурних процесів в Україні на зламі ХУІІ - ХУІІІ ст.

Святитель Димитрій (Данило Савич Туптало) належить до тієї когорти вітчизняних творців культури, мислителів, учених, духовний доробок яких у повному обсязі стає відомим тільки після смерті. Християнський чернець-подвижник, людина енциклопедичних знань, чи не найосвіченіший церковний діяч кінця ХУІІ - поч. ХУІІІ ст., талановитий проповідник, письменник, стиль і церковно-слов'янська мова якого були, за словами Філарета Гумілевського, зразком витонченості, автор та укладач однієї з найпопулярніших протягом двох століть Книги житій святих (Четьї Міней) - ось лише деякі з характеристик і оцінок, що давалися цій непересічній людині сучасниками і нащадками. Останнім письменником, який мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи, назвав Данила Туптала академік Д.С.Лихачов.

На жаль, в Україні ім'я нашого видатного земляка (він народився 1651 р. в м. Макарові на Київщині) сьогодні майже забуто. І причина не лише в періоді непам'яті про цього церковного письменника, творча спадщина якого, за оцінкою російської дослідниці Л.Янковської, могла б сягати 30 томів по 600-700 сторінок кожний. Сталося так, що через російське самодержавно-православне, а отже - й ідеологічне домінування впродовж двох століть, Димитрія, котрий з 58 років 50 жив і працював в Україні, штучно перетворили в цілком російського церковного та культурного діяча, найплідніший період творчості якого нібито припадав на останні, «російські» вісім років, коли він був висвячений на митрополита

Сибірського (1701), а згодом поставлений митрополитом Ростовським і Ярославським (1702-1709). Відповідно до цієї заданості, ростовський відрізок життя і діяльності Данила Туптала подавався «найвизначнішою порою»¹, на тлі якої п'ятдесят років в Україні мали виглядати непоказним, маловиразним, підготовчим етапом. Такого роду трактування ще більше

посилилися, істотно zdeформували дійсну творчу біографію Д.Туптала, після 1757 р., коли було проведено його офіційну канонізацію і православна церква внесла в свої списки святителя Димитрія як першого російського святого синодального періоду.

Від такого зміщення акцентів певною мірою постраждала і головна книга Димитрієвого життя - Четьї Міней, оскільки її підготовка й друк у Києво-Печерській монастирській друкарні в основному припадали на український період творчості Туптала. Про її «малоросійське» походження, як правило, згадували та й згадують мимохідь, або ж розглядають безвідносно до України і тих джерел, котрі жили цю своєрідну енциклопедію житій християнських подвижників.

На нашу думку, сталість упереджених, а то й викривлених оцінок наукової спадщини свя-

тителя Димитрія певною мірою спричинена тим, що й сьогодні в Україні майже ніхто не займається ґрунтовним релігієзнавчим, богословським, культурологічним чи літературознавчим аналізом доробку земляка-просвітителя. Фактично мало що змінилося з початку ХХ ст., коли М.Возняк писав: «Хоч аж два народи, українці й великороси, зацікавлені діяльністю Дмитра Туптала Ростовського, наука не може похвалитися ні жерельною біографією письменника, ні вичерпуючим обробленням його літературної спадщини». Не дослідженим у багатьох аспектах з погляду сучасної науки залишається й найважливіший твір його життя - Книга житій святих, «ся знаменита й одинока українська антологія агіографії й старохристиянських легенд ...»²

Жанр описів житій святих (Четьї Міней), розташо-

Кирилівська церква, де Данило Туптало прийняв чернечий постриг

¹ Климов Валерій Володимирович. Київ. 1995

Данило Туптало

ваних за порядком місяців (звідси - мінеї) і днів пам'яті конкретних святих, - стародавня християнська традиція. Читання (тому - четї) міней було складовою частиною церковного богослужіння; життя чудотворців слугували ідейною і фактичною основою для проповідей; їхні збірники стали чи не найпоширенішими і найулюбленішими книгами для сімейного читання та виховання, оскільки тут християнський, загальнолюдський ідеал подавався не у формі нудних дидактичних повчань, а через літературно опрацьовані, художньо виразні образи святих подвижників. Нерідко по Четях Мінеях училися грамоті, пізнавали основи християнського віровчення. Власне, праця й писалася Дмитрієм «всенародного заради пізнання». Одним з найдавніших збірників таких житій на українських землях був Києво-Печерський Патерик (XIII ст.), названий М. Грушевським «золотою книгою» українського письменного люду.

Як свідчить лист київського митрополита В. Ясинського московському патріарху Іоакиму від 1689 р., ідея створення збірника житій святих «славено-російським язиком и типом издана» виношувалася у нас ще з часів Петра Могили, що було спричинено необхідністю утвердження та захисту християнського віровчення, потребами релігійно-морального виховання парафіян на прикладах християнських подвижників, непридатністю для цієї справи прологів (надто коротких і схематичних), а поготів житійних збірників католицького походження. Створення житій святих, котрі вшановувалися православною традицією, диктувалося і внутрішньоцерковними потребами. Вже за могилянської доби невідкладною стала проблема створення агіографічних збірників, написаних мовою, зрозумілою основній масі духовенства й мирян України. Саме з цією метою київський митрополит Петро Могила замовив у Афоні один з найавторитетніших на той час житійних збірників константинопольського грека Симеона Метафраста, але, на жаль, не встиг довести свій задум до кінця.

Зрозумілим було і прагнення вітчизняних церковних діячів за рахунок створення такого збірника піднести авторитет, вартісність своєї церкви - з кінця XVII ст. Україна опинилася на вістрі давнього протистояння двох гілок у християнстві - православ'я та католицизму.

Європа на той час мала вже доволі розвинуту традицію складання житій, позначену іменами Симеона Метафраста, Іоанна Болланда та болландистів, Сурія, Петра Скарги та інших стародавніх і новітніх агіографів.

У Росії найвагомим результатом збору «всіх святих книг, що в Російській землі існують» стали Четї Мінеї митрополита Макарія (12 книг, 1538 р.). Проте ці мінеї, на думку відомого російського історика В. Ключевського, не можна вважати ні літературною пам'яткою, ні літературною обробкою староруських писемних джерел - на їх якості позначився поспіх редактора, котрий прагнув якомога швидше, часто просто механічно сформулювати збірник і провести, слідом за цим, масштабну канонізацію російських святих як важливий аргумент у теорії «Москви - третього Риму», де російську православну церкву було представлено єдиною спадкоємицею стародавнього благочестя, що має цілий сонм власних святих³. До того ж рукописний агіографічний збірник Макарія існував лише в кількох примірниках, отже, про його поширеність у практиці руської церкви не йшлося.

Задум П. Могили про створення книги житій святих

пробували реалізувати Лазарь Баранович, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський та ін. Але тільки з появою в Україні такої всебічно освіченої особистості, як Д. Туптало, справа підготовки подібної масштабної церковно-релігійної енциклопедії набула конкретних обрисів. У створенні цієї синтетичної праці лише він зміг, спираючись на глибоку теоретичну підготовку, залучити широку джерельну базу, здобутки східної і західної культур, доробок попередників-агіографів. Після смерті святителя Дмитрія Синод заходився перевидавати Книгу житій святих на свій кшталт, переглянувши і переробивши тексти перших, київських видань. Показово, що протягом кількох десятиліть не знайшлося достатньо підготовлених фахівців, які змогли впоратися з таким матеріалом.

У 1684 р. Дмитрій переїхав, на запрошення архімандрита В. Ясинського, в Києво-Печерський монастир вже як відомий проповідник, автор кількох релігійних творів. Головною його турботою з травня місяця стає Книга житій святих, над якою працює «нощеденственно», про що в діаріуші (щоденнику) запише: «Вручено мне послушание писати жития святих». Відтоді до переможного «радуюсь» у лютому 1705 р. з приводу завершення четвертого, останнього тому пройде понад два напружених десятиліття, а особисте прагнення здійснити твір, реалізувати архімандритське доручення набуде загальноцерковного значення, стане явищем не тільки «малоросійської церкви».

Праця над подібними агіобіографічними збірниками спонукає автора на комплітивність: життя конкретних християнських подвижників чи короткі відомості про останніх писалися ще здавна, існували в сотнях редакцій, групувалися на різній релігійній основі і, як правило, вже існували у вигляді готових міней, патериків, мартирологів, прологів, місяцесловів та ін. Здавалося б, укладач міг би механічно відбирати готові тексти і надавати їм тогочасну мовну відповідність. Проте це тільки позірне, спрощене бачення проблеми. Підготовка міней, як свідчить творча лабораторія Туптала, це значною мірою ідейно-релігійна, критично-аналітична праця, що потребує енциклопедичних знань (від богословських до текстологічних та лінгвістичних), дослідницьких, літературних здібностей, відчуття достовірності історичного факту, надзвичайної цілеспрямованості і тому стає справою тільки особистостей непересічних.

Витоки димитрівських Четїх Міней - у сотнях церковно-історичних джерел, що сягають корінням у руські літописи, вітчизняні та зарубіжні хронографи, патерики, святоотецькі твори, критично осмислені життя християнських авторів. Уперше в такого роду виданні був реалізований притаманний українській школі та культурі неупереджений підхід до західних, зокрема латинських, єзуїтських агіографічних джерел, ділове їх використання в інтересах самої православної церкви. Туптало виявляє своє знання творів П. Скарги, М. Стрийковського, Корнелія Ляпіде, Р. Белларміна та багатьох інших католицьких і протестантських письменників. Згідно «Росписи книг келейных» (опису книг власної бібліотеки митрополита Ростовського Дмитрія, що, як і бібліотека, зберігся), в його розпорядженні було понад 180 книг лише латиною (Димитрій знав, крім латинської, старослов'янську, українську, російську та польську мови). Він користувався однією з найкращих бібліотек Києво-Печерського монастиря, книгозбірнями інших українських та російських

монастирів. Про життя багатьох святих, включених ним до збірника, можна стверджувати те саме, що зазначає Л.Янковська про життя святих Мефодія та Костянтина-Кирила: «... Димитрій не переписував відомостей з джерел, що властиво його попередникам, а вивчав їх, виявляючи при цьому великий редакторський такт і глибоке орієнтування в кирило-мефодіївській проблематиці і візантійській історіографії»⁴.

Але хоч якими б матеріалами користувався майбутній святий для свого збірника, визначальним був пошук джерел, максимально наближених до часу та героїв житій, що свідчить про непересічність Димитрія як церковного вченого. Він намагався підготувати книгу простою, зрозумілою для більшості віруючих мовою, хоча за його часів у нас і повсюдно в Європі ознаками вченості вважалися зумисне ускладнення текстів чи проповідей, перенасичення їх алегоріями, вигадливими порівняннями, богословськими тлумаченнями тощо - одне слово: пишна риторика. На тлі тотального домінування форми над змістом, навіть прагнення Димитрія до розумної простоти викладення, до ясності було, таким чином, викликом загальноприйнятим канонам.

Кожен з чотирьох томів Книги житій святих мав охоплювати агіографічні описи християнських подвижників за три місяці, починаючи з вересня - першого місяця церковного року. Навіть побіжне знайомство з тупталенківською працею виявляє значну кількість посилок на життя, створені С.Метафрастом та митрополитом Макарієм. Але якщо звернення до текстів багатотомного російського збірника збільшувало довіру Москви до Димитрієвої праці, то активне використання в ній єзуїтських джерел, зокрема агіографічного болландистського збірника «Житій святих» («Acta Sanctorum») на тлі кампанії навколо «неправослав'я» української церкви породжувало підозри щодо автора і киево-печерських книговидавців. Однак Димитрій, виходячи з високих міркувань богословської науки і прагнення дати православному люду якомога глибші уявлення про християнство та його цінності, широко послуговувався цією працею, особливо тією її частиною, де йшлося про діяльність святих перших чотирьох віків існування християнства. Водночас, констатуючи великий вплив фундаментальних болландистських «Житій святих» на агіографічну енциклопедію Димитрія, фіксуючи близькість ряду текстів, фрагментів, трактувань, марно шукати в нього пряме посилення на католицькі джерела, єзуїтських авторів. Такою була тодішня внутрішньоцерковна традиція: ніщо не повинно було додавати авторитету церкві-опоненту. Використання Димитрієм у першій книзі (вересень, жовтень, листопад) творчої спадщини св. Ієроніма, що по праву належить як Західній, так і Східній церквам, означення його як християнського вчителя викликало таку гостру реакцію московського патріарха Іоакима, що спричинило до його спеціального критичного послання в Київ. Таким само значним та утаємниченим було засвоєння і використання у Димитрієвій Четв'ї Мінеї польського «Zywotow swietych», котре належить перу знаменитого єзуїтського проповідника, агіографа й діяча католицької церкви Петра Скарги.

Використання агіографічних матеріалів попередників стало для Д.Туптала проблемою не лише творчою, а й, хоч це парадоксально, міжцерковною. Залучення для роботи макаріївських великих Четв'ї (а вони зберігалися лише в Москві і тільки в кількох рукописних

примірниках) перетворилося в складну інтригу, в якій, вірогідно, відбулися перипетії російсько-українських церковних відносин. У відповідь на прохання з України то надсилався примірник, котрий з причини малорозбірливого скорописного письма доводилося відсилати назад; то московську рукописну збірку несподівано забирали, навіть не цікавлячись чи є в ній ще потреба; то взагалі залишали без уваги прохання. Щоб допомогти Димитрію, доводилося втручатися гетьману, київському митрополиту.

Навесні 1688 р. половина праці в рукопису була готова і навіть попередньо обговорена церковними авторитетами, якими на той час вважалися ченці Печерської лаври (серед них було чимало вихованців Києво-Могилянської академії). Надалі ж, прагнучи до «душевної християнам користі», Димитрій та печерський архімандрит Варлаам мали намір книгу «типом видати» - адже тільки розтиражована друкована книга могла б дійти до широких верств населення. Як свідчить лист Димитрія до московського патріарха Іоакима (1688), в цих планах був розрахунок на підтримку й благословення московського патріарха.

Однак ні духовного, ні матеріального сприяння з Москви ініціатори видання не дочекалися. За цих умов Києво-Печерська лавра, спираючись на свої давні, ніким не скасовані права вільного книгодруку, а також царську грамоту 1685 р., що стверджувала за Київським митрополитом «печатание книг невозбранно имети ...», прийняла рішення друкувати першу чверть Книги житій, перебравши на себе всі витрати. Друкування тривало з 2 червня 1688 по січень 1689 р.

Російський патріарх, який кількома місяцями раніше не вважав за потрібне навіть відповісти на прохання з України, вибухнув цілою тирадою. Він був роздратований усім: посиленнями в збірнику на неузгоджені з Москвою церковні авторитети, використанням «некая словес ... необычных», великою кількістю у виданні українських слів та виразів, запозиченнями «з книг латинумудрствующих» тощо. На нашу думку, тональність звинувачень з російської столиці визначило не так невдоволення змістом, як ігнорування українськими видавцями патріарха Іоакима і їх самостійне рішення щодо друку. Звідси й ультимативний тон: «А впредь бы вам каковы книги ... новосочиненныя случатся печатати, первее к нам ... присылать ...»⁵.

Згодом, уже за нового московського патріарха, реакція на наступні томи дещо пом'якшала, але настороженість до норовливих книговидавців з України лишилася і, зрештою, вилилася в 50-х роках ХVIII ст. в грубе препарування цієї праці за синодальними вимогами.

У третьому і четвертому томах (чвертях), як і в двох попередніх, містився величезний агіографічний матеріал про життя та діяльність авторитетних у християнстві святих, мучеників, чудотворців, сповідників віри. Поряд з описом житій загальновідомих подвижників, Книга включала десятки статей про вітчизняних святих - «начальника ченців російських, що почали жити за уставом в монастирях» - Феодосія Печерського (3 травня), страсотерпців Бориса та Гліба (2 травня), киево-печерських ігуменів Стефана (27 квітня), Никона (23 березня), новгородського єпископа Нифонта (8 квітня), печерського мученика Євстратія (28 березня) та ін. Мабуть, в розрахунок на домашнє читання вельми докладно та емоційно (в міру можливостей цього жан-

ру) написані житія, страждання «великого победоносца» Георгія, сказання про убиення святих Бориса та Гліба, житія і труди «вчителів словенських» преподобних Мефодія і Костянтина.

Календар останньої чверті церковного року включав дні вшанування популярних на Русі апостолів Петра та Павла, Іоанна Хрестителя, пророка Іллі, а також дати, пов'язані з визначними подіями християнської історії, найшанованішими іконами тощо. Димитрій вважав за необхідне виділити в томі місце для окремої оповіді про Києво-Печерський монастир, чим поставив цей вітчизняний першомонастир згідно з заслугами й авторитетом на один щабель з визначними християнськими святими. 14 днем серпня датує Туптало взяті з Печерського Патерика повісті про створення, оздоблення та освячення головної церкви знаменитого монастиря - Успіння і про перенесення того ж дня мощей Феодосія Печерського. Ці та інші матеріали про унікальний печерний монастир, що з самого початку став уособленням самостійного, незалежного від Візантії церковного шляху Київської Русі, а згодом України, були, безумовно, продовженням і розвитком за нової релігійно-церковної ситуації ідей, започаткованих київським митрополитом Іларіоном, літописцем Нестором та ін.

Особливо відповідально Димитрій Туптало висвітлює в книзі вузлові для вітчизняного християнства постаті - рівноапостольних великої княгині Ольги (11 липня - за старим стилем, 24 липня - за новим) та великого князя Володимира (15 липня - за старим стилем, 28 липня - за новим). Початковим матеріалом для оповідей про них слугували (це зазначав сам автор у маргінальних та текстових примітках) відомості, вибрані з киеворуських літописів, рукописних стародавніх четій, прологів, Кормчої книги та ін.

Але щоб збагнути феномен агіографа Димитрія, тут важливе інше - побачити, як він працював, як орієнтувався в морі джерел, добирав потрібне, відсікав другорядне, як розв'язував проблеми. З цього погляду показова, наприклад, авторська позиція Д. Туптала щодо часу прийняття Ольгою християнства. «В которое лето, при котором царе греческом и от коего патриарха Ольга блаженная приняла святое крещение, о том несть совершенного известия, понеже и в историях и летописаниях многое разногласие обретается» - змушений був констатувати Димитрій. І далі, аналізуючи поважні джерела, - літописи, прологи, рукописні четії, Кормчу книгу, хроніку візантійського ченця Г. Кедріна та деяких інших, подає цілий ряд царів та патріархів Візантії як можливих сучасників і очевидців хрещення руської княгині. А далі Димитрій пропонує самому читачеві вирішити, за яких можновладців відбулося хрещення Ольги: «зде выясть изволяяй да расмотритъ и видить, кто бяше царь, и кто патриарх во время крещения Ольги святой»⁶. Читач, ознайомившись з роздумами Димитрія, виявляється обізнаним з різними точками зору і такою багатоваріантністю, що, по суті, виводиться поза межі схоластичного, догматичного мислення, яке панувало в тодішньому суспільстві.

Життєписи в тупталенківській редакції свідчать про величезний не тільки релігійно-духовний, а й громадянський потенціал Книги з її героїкою, патріотизмом, загальнолюдськими чи загальнослов'янськими цінностями, які формували історичну та національну пам'яті. Для подібних статей Димитрій, що віддавав перевагу стислому викладу, не шкодував місця.

Хоч яким би прискіпливим було реагування столичних церковних властей на Книгу житій святих, для православних ієрархів, духовенства, віруючих було ясно - «славенською мовою» створено неординарну працю, котра, як писав у передмові до неї архімандрит В. Ясинський, воскрешала поховану в попелі непам'яті славу християнських святих⁷, і, нарешті, задовольняла давно назрілу потребу православної церкви та віруючих у подібному виданні. Популярність у Росії і Болгарії, Молдавії і Сербії, Румунії та на Афоні - переконливе свідчення значущості тупталенківських Четьх Міней у православному світі.

Вихід у світ Житій святих, безумовно, став подією і для православної церкви України. Піднесено, урочисто напише про це в своєму літописі Самійло Величко: «Року 1700 в месяце генварю третяя книга житій святих трудами богодухновенного мужа ієромонаха Дмитрия Савича Тупталенка составленная, на свет вышла и любопытствующих человек книжных духовною радостью сердца наполнила». Негучно, але символічно й піднесено відзначила цю подію Києво-Печерська лавра: архімандрит Й. Кроковський надіслав укладачу Книги житій, новгород-сіверському архімандриту Димитрію ікону Богородиці, що свого часу належала П. Могилі. Подарунок, ймовірно, мав указувати на Д. Туптала як продовжувача могилянської справи створення житійної енциклопедії для українського християнського люду, відродження української духовності.

Сам святий вважав за необхідне при повторному виданні своєї праці внести до неї правки, доповнення і т. п., що піднесли б її рівень, досконалість. Але те, що зробили з Книгою житій синодальні «справщики»^{*} у 50-ті роки XVIII ст., перебувало вже поза межами критики і здорового глузду. Вони заміняли (про це писав Ф. Титов), тупталенківську простоту викладення пишномовністю, українські слова - слов'яноруськими, вирази, а іноді й цілі оповіді, що чимось не влаштували редакторів, вилучалися. Мову Житій, що сама могла б бути пам'яткою київської вченості кінця XVIII ст і викликала щире захоплення дослідників творчої спадщини Д. Туптала, в усіх книгах було виправлено за великоросійськими граматиками. В 1759 р. у такий спосіб препароване видання вийшло з синодальної друкарні й надалі стало офіційним взірцем, за яким киево-печерські друкарі мусили відтепер друкувати свої видання житійного збірника. За даними О. Лотоцького, перший том тупталенківських Четьх Міней, найбільш «уражений» українською мовою, було спалено. До наших часів дійшло лише кілька примірників цього унікального лаврського видання, деякі зберігаються в ЦНБ ім. В. І. Вернадського.

З позицій сьогодення можна, звичайно, багато говорити про штучність форм, стилю, пафосу димитрієвих Житій, як і інших творів; про запозичення з поширених тоді західноєвропейських зразків; про «відсталість» церковної і наукової України від тогочасної Європи, котра вже знала Монтеня, Спінозу, Декарта і т. ін. Але від цього не меншає значущість творчості святих, що великою мірою відбивала сучасну їй вітчизняну думку, була певним суспільним зрізом, який віддзеркалював духовність народу і вже через це являв собою цінний барометр культурного розвитку українського суспільства. Книга житій святих, інші

* Справщик - коректор у пізньосередньовічній друкарні

твори, проповіді, повчання майбутнього святителя, запроваджені у церковне і світське життя слов'янських народів, по суті створювали нову духовну ситуацію,

нову релігійно-моральну атмосферу, і не тільки в Україні, сприяли подальшому духовному прогресу слов'янства.

- ¹ Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709).- СПб., 1891. - С.291.
² Возняк М. Рецензія на нові книги про святителя Димитрія // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. - 1911, т. СІ. - С.181.
³ Ключевский В.О. Древнерусские жития как исторический источник. - М., 1988. - С. 228-230, 434.
⁴ Яковская Л. «Житие св. Мефодия и св. Константина-Кирилла» в редакции св. Димитрия Ростовского // Slavistika

(Польша) - № 5. - 1988. - С.101.

⁵ Див.: Архив Юго-Западной России. - Ч. I, т. V - К., 1873. - С. 284-287.

⁶ Див.: Книга житий святых ... на три месяца четверте июнь, июль, август. - К., 1705. - С. 427-428.

⁷ Див.: В.Ясинский, архимандрит / Предисловие к читателю благочестивому // Книга житий святых ... на три месяца сентябрь, октябрь, ноябрь - К., 1689. - С.2

КНИГОЗНАВСТВО КНИГОВИДАВНИЧА СПРАВА

Ганна Білоцерківська

ДРУКАРНЯ КУЛЬЖЕНКІВ

Однією з найшкравіших колекцій у Державному музеї книги і друкарства України є видання друкарні С.В.Кульженка, провідного поліграфічного підприємства Києва другої пол. ХІХ - поч. ХХ ст. Продукція друкарні, якій торік минуло 130 років, відзначалася високою якістю друку і культурою оформлення. Її власник мав природний художній смак, організаторські здібності та величезний практичний досвід.

Степан Васильович Кульженко народився 24 грудня 1836 р. в Києві. Вчився в одному з приватних, потім у Софійському духовному училищі. Залишившись сиротою, змушений був кинути навчання. В друкарні І.Вальнера він першим освоїв машину швидкого друку (єдину в Києві). З часом допоміг освоїти її лаврським друкарям. Пізніше працював у друкарнях А.Гаммершмідта, М.Сементовського, І.Давиденка. 16 серпня 1864 р. Кульженко придбав друкарню, відкрив і власну папірню.

У 1880 р. на Ново-Єлизаветській вулиці №4 (тепер Пушкінська) зводиться нова друкарня. Її фототипія доволі довго була єдиною для всього Південно-Західного краю і виконувала замовлення не тільки для Києва, а й для Одеси, Харкова, Полтави, Ніжина і навіть Москви. Кульженко видав розкішні видання, які отримали високі нагороди на Всеросійських виставках. Так, медалі: 1882 р. - велика срібна (Москва), 1886 р. - срібна і бронзова (Одеса), 1895 р. - срібна (Петербург, виставка «Печатное дело»), 1896 р. - перша золота і срібна (Нижній Новгород). 1890 р. - Почесний диплом І-го ступеня (Петербург). На виставках експонувалися книги, альбоми, календарі, конторські книги, футлярні роботи, карти, репродукції, листівки тощо.

У 1897 р. С.Кульженко придбав університетську друкарню.

Його син Василь закінчив Лейпцігську Академію поліграфії, заснував київську школу друкарської справи, де читав лекції. З 1924 по 1934 р. викладав у Київському художньому інституті. Успадкував батьківську друкарню.

Фірма Кульженків випустила понад 1000 назв книг російською мовою з різних галузей знань. На поч. 60-х років ХІХ ст. Кульженки одними з перших розпочали видання української книги. Особливо славились їхні мистецькі альбоми, зокрема альбоми українських народних візерунків, серед них «Український орнамент» Ольги Косачевої (Олени Пчілки, 1879). Мистецькі альбоми вирізнялися своїми вишуканими фоторепродукціями, наприклад, альбом «Київ тепер і прежде» М. М. Вашенка-Захарченка (1888, видано до 900-річчя Хрещення Русі), яким продовжувалася низка друків, присвячених минулому й сучасному Києву. Це і «Собор св. Владимира в Києве», «Гоголь на родині», «Сборник статей по поводу столетнего юбилея А.С.Пушкина».

До ХІ археологічного з'їзду (Київ, 1899) приурочено видання «Древности Приднпровья» з фотографіями пам'яток археології з відомої колекції збирачів старовини, меценатів Б.І. та В.М.Ханенків (шість випусків).

На Всеросійській виставі промисловості та сільського господарства (Київ, травень 1913 р.) було широко представлено і книгодрукування. Тут безпосередньо працювала школа друкарської справи. «Каталог отдела печатного и писчебумажного дела», надрукований учнями цієї школи, містить перелік експозицій верів виставки, каталог ретроспективних виставок російської художньої графіки 1888 - 1913 рр. (колекція В.С.Карповича) та каталог відділу друкованої книги, що діяв на вис-

тавці. Поліграфічною довершеністю відзначалися не тільки альбоми великого формату, випущені друкарнею Кульженків, а й мініатюрні видання.

У 1909 - 1914 рр. В.С.Кульженко разом з мистецтвознавцем С.Яремичем видавав мистецтвознавчий журнал, що виходив під різними назвами: 1909 - 1910 рр. - «Искусство и печатное дело», 1911 - 1912 - «Искусство: живопись, графика, художественная печать», 1913 - 1914 рр. - «Искусство в Южной России». Авторами і членами редколегії (в різні роки) були: О.Бенуа, І.Грбар, І.Каманін, П.Кустодієв, М.Біляшівський, М.Добужинський, В.Перетц, М.Петров, М.Реріх, Ф.Титов та інші видатні особистості.

Кульженки - відомі свого часу меценати. Так, вони тісно співробітничали з Київським товариством грамотності і «видавали своїм коштом книги для народу за можливо дешево ціну...». Протягом 1897 р. було випущено низку брошур, підготовлених цим товариством, серед них - видання творів Т.Шевченка.

Звичайно, життя і діяльність батька й сина Кульженків, які внесли значний вклад у розвиток української друкарської справи, потребують глибокого наукового дослідження.

